

Teorinių prielaidų ir sąvokų sistema J.Alexanderio sociologijoje. Skiriamieji neofunkcionalizmo bruožai

Santrauka

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti mūsų dienomis besiformuojančios *neofunkcionalizmo* sociologijos sąvokas ir gretinant atskleisti jų tarpusavio ryšius. Kartu bandysime pateikti originalaus ir šiuolaikiško J.Alexanderio sociologijos projekto metmenis. Vienas iš svarbiausių šio projekto privalumų – sugebėjimas išlaikyti skirtingų teorinių atskaitos taškų pusiausvyrą ir aiškiai įvardyti konkrečių sociologijos tradicijų poveikį šių dienų empirinio mokslo raidai. Svarbu pažymėti, kad autoriaus metodiškai parengta sistema pasinaudotina, sudarant ir konkretaus empirinio tyrimo programą. Būtų galima teigti, kad aptariamoji neofunkcionalizmo kryptis atveria naujų perspektyvų įvairioms pastarųjų dešimtmečių sociologijos teorijų – mainų, konflikto (vadinamosios *makrosociologijos*), simbolinio interakcionizmo, etnometodologijos (vadinamosios *mikrosociologijos*) – sąsajoms. Tai, kad naujasis sociologijos sąjūdis (J.Alexanderis, P.Colomy, R.Munchas ir kiti) apima įvairius ir pakankamai skirtingus teorinio mąstymo variantus, yra natūralu dėl to, kad sociologija, kaip ir dera, puikiai atlieka savo svarbiausią funkciją, įvardydamą šiandienos aktualijas, naujosios jungties užuomazgų bei socialinių sąveikų (tiek *mikro-*, tiek *makro-* lygmenyse) pradus. Iš tokios nuostatos kyla ir nuoseklus dėmesys diferenciacijos procesams, kurie skatina pokyčius *socialinėje, kultūros ir asmenybės* sistemose.

* Alexander Jeffrey (g. 1947) – Kalifornijos (Berkljo) universiteto profesorius, aukštojo mokslo studijų direktorius sociologijos katedroje, prieš tai – Amerikos Sociologų draugijos teorijos skyriaus vadovas.

Pirmiausia akivaizdu, kad J.Alexanderio darbai priklauso naujai socialinės teorijos kryptčiai. Iškalbingas yra pats terminas šiai šakai pavadinti – *neofunkcionalizmo* teorija. Tačiau tai nėra ankstesniojo laikotarpio variantas – mąstymo stiliaus požiūriu šioji krypttis gana nevienalytė. Kitaip ir būti negali: ji plačiai parodo mokslo ir ideologijos tarpusavio sąsajas. Tarp kitų nagrinėjamų temų minėtinos kultūros ir politikos sociologijos sritys. Yra tam tikras dėmesio vertas faktas. Reikšmingi įvykiai, kurie prasidėjo 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir tęsėsi iki 8-ojo dešimtmečio pirmosios pusės, gerokai praplėtė J.Alexanderio teorinio mąstymo akiratį. Būtent šiais metais, mokydamasis Harvardo koledže, o paskui – Kalifornijos (Berkljo) universitete, jis dalyvavo studentų protesto sąjūdžiuose. Palyginti su ankstesniuoju marksizmu, naujasis kairiosios pakraipos marksizmas nemažą dėmesį skyrė daugiapusių gyvenimo aspektų analizei, dažniau nurodė reikalą apibrėžti individo laisvės ir kolektyvinės galios santykio problemą istorinėje perspektyvoje. Dar konkretesnė tokių tyrimų vieta – įvairialypių santykių, ypač ekonomikos ir kasdienių kultūros simbolių, kontekste. Tomis dienomis žengtas pirmasis svarbus J.Alexanderio žingsnis, bandant sujungti skirtingus teorinius požiūrius.

8-ojo dešimtmečio pabaigoje J.Alexanderis nusivilią kairiosios pakraipos teoriniu sambūriu – tiek dėl politinių, tiek dėl socialinių priežasčių. Minėtojo sąjūdžio veiklą ima gauti tiesmuko sektantiško mąstymo šydas. Jo paties teigimu, labiausiai jį neramina prievartos panaudojimo galimybė. Todėl negali stebinti tai, kad vėl atkreipiamas dėmesys į politiniu požiūriu nuosaikios *modernizacijos* teorijos išgales. Nuo šiol vienas iš svarbiausių J.Alexanderio mokslinio darbo barų – kapitalistinės demokratinės visuomenės reformų ir valdžios kontroliavimo galimybių, kultūros simbolių ir reikšmių tyrimai. Ir dar vienas svarbus dalykas: grįžtama prie kai kurių bendrųjų sociologijos klausimų. Ypač aktualu yra realistiškai apmąstyti *laisvės ir tvarkos*, kitą sakant, veiksmo ir suvaržymo santykio problemą šiuolaikinių realistinių pokyčių kontekste.

Pagrindiniai veikalai: *Theoretical Logic in Sociology*. Vol. 1: *Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*, 1982. Vol. 2: *The Antinomies of Classical Thought: Marx and Durkheim*, 1982. Vol. 3: *The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber*, 1983. Vol. 4: *The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons*, 1984; *Twenty Lectures: Sociological Theory Since World War II*, 1987; *Action and Its Environments: Toward a New Synthesis*, 1988; *Structure and Meaning: Relinkink Classical Sociology*, 1995; *Fin-de-Si?cle Social Theory: Relativism, Reduction, and the Problem of Reason*, 1995.

Be daugelio įvairių šaltinių sugretinimo ir kritiško įvertinimo, autorius siūlo peržiūrėti ir modernizacijos teorijos metmenis. J. Alexanderio *neofunkcionalizmo* teorijoje nuosekliai parodomas ryšys su gana ilgai vyravusia XX a. sociologijoje struktūrinio funkcionalizmo mokykla, atkreipiamas dėmesys į tai, kad perdėm formali ir metodologiškai konservatyvi Talcotto Parsonso sociologija, pagrįsta socialinių sistemų *pusiausvyros* arba *pastovumo* teorine prielaida, neįstengė sukurti sudėtinės ir daugiapusės teorijos, nors jos principai buvo aiškiai įvardyti 1937-aisiais metais, labai įtakingoje to paties autoriaus studijoje *Socialinio veiksmo struktūra*.

Keletas bendrų mokslo ir ideologijos ypatybių

Dabar imame suprasti, kad šiuolaikinė sociologija yra peržengusi tą slenkstį, kuris jau senokai vadinamas *postmodernizmo* teorija. Šiandien tikrai nelengva suvaikyti, kuri iš daugelio skirtingų sociologijos teorijų yra pati autoritetingiausia ir daugiausiai nuveikusi socialinio pažinimo srityje. Tačiau naivu būtų pageidauti, kad sociologija liautųsi eikvojusi savo jėgas besivaržančių teorinių pakraipų ginčams ir galų gale imtų kalbėti *viena kalba*. Galima drąsiai teigti, kad prieš tris ar keturis dešimtmečius viešpatavusios struktūrinio funkcionalizmo teorijos įtaka gerokai varžė sociologijos galimybes. Tad visai suprantama, kad, atsiradus skirtingoms teorinėms mokykloms, buvo ieškoma būdų, kaip geriau atsižvelgti į pakitusius tikrovės vertinimo kriterijus. Kitaip ir būti negali: paprastai gyvenimas nustumia užmarštin vienpusiškus bandymus tapatinti atskirą dalį su visuma (šiuo atveju – struktūrinio funkcionalizmo mokyklą su pačiu sociologijos mokslu) ir atkaklias pastangas viską įsprausti į vieną teorinę schemą, kuri visais galimais atvejais tariamai pagrindžia ir įteisina bendruosius socialinės tikrovės dėsnius.

Nuo šiol turbūt neatsitiktinai, kalbant apie sociologiją, visada pažymima dvipusė sąsaja su kintančiomis žmonių pažinimo išgalėmis. Šis teiginys nurodo savitą pažinimo formą, tam tikrą dialogą, dvipusį ryšį, saistantį keletą esminių dalykų. Tai tikslingai veikiantys individai ir jų dabartinio žinojimo ribos, daiktai, esantys anapus tokių pažinimo ribų, o taip pat veiksmo sąlygos. Tai – pirma. Antra, visi apibendrinimai turi svarbią savybę – tolydžio kintantį santykį tarp esamo žmonių žinojimo ir jų aplinkos. Daugeliu atvejų tokie *daiktai*, kuriais remiasi bendruosius ryšius nusakančios mąstymo siste-

mos, yra palyginti nepastovūs dydžiai, o todėl apie dėsningumus galima kalbėti tik labai apytikriai. Turbūt nuo Anthony Giddenso prasi-dėjo kelias į šiuolaikišką, daug gilesnį ir išsamesnį, šių dalykų apmąstymą:

Mano nuomone, socialinio gyvenimo pažinimas yra tam tikra dalis viso to, ką laikytume pačiu gyvenimu, o šis teiginys rodytų, kad neturime pagrindo kalbėti apie *universalųjį* ryšį, kurį bandome aptikti, sakysim, tarp konkrečių įvykių vienos šalies mašinų gamykloje ir atitinkamų įvykių kitos šalies mašinų gamykloje. Patys apibendrinimai yra visiškai teisėtas socialinių mokslų veiklos baras, tačiau visi apibendrinimai kyla iš tam tikrų junginių, apimančių numatomus ir nenumatomus veiklos padarinius. Tokie apibendrinimai yra lanksčiai sudaromi – pagal tai, ką žmonės supranta ir žino apie dalykus, kurių jie ketina imtis. Todėl tam tikros rūšies analitinių dėsnių sistemos sudarymo programa paprasčiausiai neturi pagrindo... ir apskritai yra klaidinančio pobūdžio polinkis, kadangi jis dar kartą įteisina socialinių sferų analizę, kuri tebėra nepakankamai pagrįsta, ir nurodo reikalą apibrėžti minėtuosius dėsnius kaip tvirtai nusistovėjusius ir patvarius dėsnius, užuot ieškojus adekvataus santykio su tikrove.¹

Reikia pasakyti daugiau: socialinis pažinimas nėra visiškai privati mokslininko veiklos sfera, kadangi apima ir kitų žmonių požiūrius, ir socialinės aplinkos formavimosi ypatybes. Visa tai rodo naujas galimybes – tiek sociologijoje, tiek socialinėje tikrovėje, – kurios skatina pagal išgales kiekvieną iš mūsų pasižiūrėti į jas atidžiau. Tačiau yra vienas dalykas, kuris kaip niekas kitas slopina pačią mokslinę mintį. Turime galvoje skurdžias kalbos, analizės ir raiškos išgales, kurias siūlo *mechanistinė* veiksmo

konceptija, neįžvelgianti skirtumų tarp žmonių elgesio ir mechaniško atsako į aplinkos stimulus. * Čia didžiausias sociologinės analizės kliuvinys – socialiniai suvaržymai, kuriuos dažnai linkstama priskirti natūraliesiems dėsniams. Šiuo atveju teigiama, kad racionalios žmogaus pastangos susiduria vos ne su gamtinio pobūdžio *pasikartojimais*. Kitaip sakant, nesiliaujama be atodairos kelti gamtotyros modelio pavyzdžius ir normas į sociologiją. Žinoma pavyzdys pavyzdžiui nelygu. Galima pridurti – jų gali būti įvairių. Šiomis dienomis aktualus tokio mąstymo stiliaus pavyzdys: žinant, kad plačios apimties *biurokratijos veikla* šiame šimtmetyje beveik visiems intelektualų sluoksniams dažniausiai sukeldavo pasidarygėjimo ir dusinančio nuobodulio jausmą, galima suprasti, kad kalbamuoju laiku vyraujanti daugiau ar mažiau panaši minčių reiškinio logika yra istoriškai susiklostęs normatyvinis pavyzdys. Ne išimtis šiuo atžvilgiu ir teorinės sociologijos atstovai. J.Alexanderis teigia:

XX-ojo amžiaus socialinės teorijos būdinę ypatybę yra nusivylimo, bet ne optimizmo jausena. Beveik sunyko pati pažangos idėja ir pasitikėjimas įgimtu žmonių racionalumu. Pasitraukė iš apyvartos paskutiniai kosmologinio mąstymo ženklai, o socialinė teorija buvo priversta aiškinti individualaus veiksmo ir socialinės tvarkos principus, remdamasi, galima sakyti, tik natūralizmo ir mechanizmo sąvokomis.”²

Yra ir kitas dėmesio vertas faktas. Mūsų dienomis besiformuojanti mąstymo kryptis, vadinamoji neomodernizacijos teorija (platesnės neofunkcionalizmo paradigmos kamienas), išvelgia esminius mokslo ir ideologijos tarpusavio ryšius bet kurioje socialinėje teorijoje, kitaip tariant, jai nekelia abejonių istorinio konteksto poveikis vidiniams teorinės logikos pokyčiams. Čia tik reikėtų pridurti, kad prielaidų pertvarkymas ir grupavimas nesiriboja vien

akademiniiais interesais. Bet kuri teorinė kryptis nuolatos sugrįžta prie to, nuo ko, kaip įprasta, ir prasideda paprastas gyvenimo supratimas, – prie vertybių pasirinkimo klausimo, būdingo tiek kasdienybės pasauliui, tiek mokslinei logikai. Tačiau beveik visais atvejais, kai pažymima vienokia ar kitokia sąsaja su vertybėmis, išsiskverbia ir abejonės dėl mokslinio darbo pagrįstumo. Juk bendroji sąvokų sistema valdo ir prižiūri pačius empirinių tyrimų kriterijus. Turint prieš akis pastaruosius dalykus, reikėtų pabrėžti būtinumą nuodugnai išsiaiškinti teorinių dalykų esmę. Verta dar prisiminti, kad šiuo atžvilgiu ypač svarbūs du dalykai – patvarūs socialinės sandaros saitai ir atsitiktinė žmogaus veiksmų prigimtis. Kaip jau minėta, nereikėtų pamiršti, kad iš dalies šių klausimų gyvybingumą pagrindžia ir pati sociologijos istorija. Pavyzdžiui, T.Parsonsas nuo pat pradžių buvo užsimojęs sukurti teorinę jungtį, kuri suartintų du vienpusiškus teorinės analizės kraštutinius: istoriškai įvardintus atsitiktinumo elementus ir sociologiškai apibrėžtus patvarios struktūros požymius.

Sociologija kaip mokslas pirmiausia tiria laisvės ir suvaržymų problemą – kiekviena teorija užima išskirtinę vietą tarp minėtų sąsajų intelektualinių pradų tiesėje. Mat šioje tiesėje – teoriškai pagrįsta visa žmogaus laisvės ir suvaržymų istorija, rodanti, kad asmens laisvė, individualumas, autentiškumas ir jų apsauga nuo galimos kolektyvinės socialinės grupės, valstybės, politinės partijos ir pan. prievartos yra svarbiausia nūdienos problema.

Čia dar kartą įsitikiname, kad socialinės sklaidos procesai, kalbamuoju atveju asmens individualumo ir savarankiškumo raida, išlaisvina ir patį mąstymą. Be to, kaip matyti iš pateikto pavyzdžio, tik nuo šiol ir pati *visuomenė* suvokiama kaip atskiras tyrinėjimų objektas. Iš tikrųjų tai svarbūs veiksniai. Sunku pasakyti, kas daugiau lėmė sparčią teorinio

* Deja, reikia pripažinti, kad iki šiol tokie aiškinimai vyrauja (dažniausiai konkrečių empirinių tyrimų atvejais). Manychiau, kad nepaprastai svarbu atsižvelgti į turtingą simbolinio interakcionizmo, o taip pat ir kitas sociologijos tradicijas, kurios neigia tokią tiesmuką prielaidą. Iš pirmo žvilgsnio paprastas F.Znaneckio apibrėžimas parodo lankstesnių ir išvalgesnių interpretacijos metodų aktualumą: “Taigi veiksmas yra dinamiška *kintančių vertybių* (išskirta cituojant – A.V.) sistema, kurią reikia tyrinėti kaip atlikimo vienovę. Laikantis tokio požiūrio, veiksmą sudaro tikslo susiformavimas ir jo įgyvendinimas. Kad ir koks būtų tikslas ir kada jis susiformuotų, jo įgyvendinimas negali būti atskirtas nuo jo formavimosi.” (Znaneckis F. Žmogaus veiksmai. – Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1998/2, p. 131.)

mokslo raidą – ar minėti sklaidos procesai, kurie be perstojo ardė socialinės ir politinės galios pamatus, ar palaipsniui bręstanti intelektinės kultūros galia. Kad ir su išlygomis, galima teigti, jog individo savarankiškumas, laisvės ir tvarkos santykio problemiškas subrandina pačią sociologiją ir apskritai visus socialinius mokslus.

Kita vertus, asmens laisvė – labai plačios, abstrakčios reikšmės žodis. Turbūt neabejotina, kad dabartinėmis gyvenimo sąlygomis – kai nuolat atsiskleidžia nauji ekonominiai, politiniai, socialiniai laisvės santykinumo aspektai – labai svarbu ir kita : socialinių suvaržymų pobūdis ir esamos socialinės tvarkos paskirtis. Juk objektyvumo dėlei reikia pasakyti, kad *tvarka* gali ir stiprinti, ir ardyti laisvės pamatus. Vargu ar kas prieštarautų, kad būtent dėl struktūrinių suvaržymų šiandieną taip branginama laisvė ir individualumas. Taigi turėdami prieš akis pastarąją priešpriešą, galėtume teigti, kad sociologijai rūpi ne tik teorinė veiksmo ir tvarkos problema, bet ir realus socialinės priežiūros bei suvaržymų pobūdis, galima šių veiksmų įtaka asmens laisvei.

Galima pridėti – ypač svarbus mokslinių paieškų santykis su socialine bei kultūros istorija. Beje, turint galvoje tokį santykį, visiškai suprantamas ir padidėjęs dėmesys sociologijos klasikams. Tai, J. Alexanderio žodžiais tariant, *metafiziniai* sociologijos mokslo pradai, kurie kaip tik ir nulemia jos žvilgsnio gilumą bei platumą. Neretai, kalbant apie klasikines teorijas ir jų santykį su dabartinio mokslo idėjomis, paaiškėja įsidėmėtinas dalykas: šiuolaikinio mokslo raidai praeities idėjos esą nedaro jokio poveikio ir netgi kliudo suvokti, kas iš *tikrųjų* norima išnagrinėti. (Panašaus vertinimo, reikia manyti, sulauks ir dabartinės teorijos.) Tačiau praverstų gerokai patikslinti aptariamą teiginį.

Kaip matyti iš argumentų, kurie neigia būtinumą remtis klasikų pasiekimais, – jei disciplina vadovaujasi empiriniais principais, ji tolydžio kaupia pažinimo duomenis, o tai šiuo atveju byloja apie klasikų statuso nepagrįstumą. Tuo tarpu aš ketinu įrodinėti, jog klasikų svarba sietina ne su minėtais empiriniais principais, bet su šios disciplinos atstovų tarpusavio susitarimu dėl neempirinių dalykų.³

Tradicijos elementai yra sudedamoji empirinio tyrimo dalis. Šių elementų skirstymas pagal

svarbą yra truputį sąlygiškas, bet vis dėlto, tik išsiaiškinus jų panaudojimą konkrečiame tyrime, galima kritiškiau įvertinti neretai dviprasmiškas sociologijos sąvokas, teiginius ir pamatines jų sąsajas su socialiniais institutais ir konkrečia jų aplinka. Visa tai rodo, kad teorinė analizė turi rūpėti ne tik dėl akademių interesų. (Naujomis sąlygomis išskylant šiuolaikiškai Europos Sandraugai, ypač įdomu pažvelgti į tai, kaip modernizacijos teorijos atgimimas galėtų būti naudingas svarstant atnaujinimo problemas ir mūsų visuomenėje, kuri stengiasi peržiūrėti ir aktyviai pritaikyti besiformuojančius mūsų laikų *modernybės* principus.)

Taigi klausimas apie struktūrų diferenciaciją (ne tik socialinių institutų, bet ir įvairių kultūros sferų, įskaitant ir mokslą), kaip potencialų socialinių pokyčių šaltinį, vis dar opus – ir juo aštresni socialiniai dabartinės istorijos lūžiai, tuo daugiau dėmesio jam turėtume skirti.

Bendroji teorinė logika sociologijoje

Vargu ar kuriai kitai socialinių mokslų disciplinai pastaraisiais dešimtmečiais buvo būdingi tokie spartūs sklaidos procesai kaip sociologijai. Jos vidiniai padalijimai matyti net iš pavadinimų. Viena vertus, tai įvairios tarpusavyje besivaržančios *makrosociologijos* ir *mikrasociologijos* kryptys, kita vertus, pakankamai akivaizdūs *taikomosios* ar *empirinės* sociologijos ir socialinės *teorijos* skirtumai. Be to, šie pavadinimai, iš esmės imant, nevienodai suprantami. Jais tik įvardijame tai, iš kokių dalių susideda bendroji sociologijos sistema kaip idealusis tipas. Kokiais kriterijais remiantis galima metodiškai palyginti ir paaiškinti šių perskyrų bei krypčių tarpusavio santykius?

Šiandieną vis labiau pabrėžiama, jog tai, be kita ko, priklauso ir nuo pačių mokslo prielaidų supratimo. Zenono Norkaus teigimu, “postpozityvistinė filosofija, apibrėždama empirinių duomenų priklausomybę nuo teorinių prielaidų, kartu suproblemina išorinės sociologinių teorijų kontrolės galimybę”.⁴ Taikliai nurodyta, kad dėl šios priežasties vienas iš svarbiausių tyrimo atramos taškų – tai požiūris, kad *visuomenės* sąvoką, kuri yra visų teorinių disciplinų objektas, pagrįstai galime vadinti kantiškojo tipo kate-

gorija – “transcendentaline idėja”.

Dar vienas dalykas – geresnių rezultatų galėsimė tikėtis, kai pagaliau suprasime, jog teorija yra svarbiausias mokslinės veiklos baras. Priežastis gana paprasta: nors teorijos itin glaudžiai susyja su socialinio patyrimo duomenimis, tačiau pati tyrinėjimų praktika rodo, kad būtent teorinė mintis gimdo eksperimentus, konkrečius socialinės praktikos pavyzdžius (jau kaip *mokslinius faktus*) įtraukdama į platesnį daugiapusių sociologijos pradų kontekstą. Šiandien jau aišku, kad sociologijos mokslo sklaida formuoja pakankamai skirtingus analizės vienetus. Atskiri intelektualiniai atskaitos lygmenys gali turėti skirtingą santykį su turiniu. Nevienodi kriterijai, kiekvienu atskiru atveju pagrindžiantys “realias mokslines teorijas”, neretai priverčia suabejoti, ar iš viso galima *bendroji teorinė logika* sociologijoje. J.Alexanderio nuomone, taip esti todėl, kad nepagrįstai nutolstama nuo bendriausiojo – prielaidų – lygmens. Būtina pridurti, kad amerikiečių teoretikas neigia “naivių” pozityvistinių metodologijų galimybes moksliskai patikrinti bet kurią teoriją pasitelkus patyrimo duomenis. Norint atsakyti į klausimą, kuris argumentavimo būdas daugiau paiso mokslinio aiškinimo principų, reikia nustatyti dviejų ryškių tikrovės sferų – patyrimo duomenų ir apriorinių pradų – intelektinį santykį. Teiginiai bei argumentai gali būti susiję (daugiau ar mažiau) su viena iš tų sferų, tačiau jokiū būdu nedera imtis analizės tik pagal vieną principą. Dėl šios priežasties J.Alexanderio nubrėžtoje *mokslinių pradų tiesėje* nurodyti visi pagrindiniai mokslo žymenys: bendriausios prielaidos, ideologinės nuostatos, modeliai, sąvokos, tikslinantieji apibrėžimai, kintamieji dydžiai, klasifikavimo principai, dėsningumų įvardijimas, sudėtiniai ir paprastieji teiginiai, priklausomybės ryšių nustatymas, metodologinės prielaidos, stebėjimo duomenys.

Apie tai, kokiais principais vadovaujantis sudaromos teorijų sistemos, pakankamai daug rašo ir kalba mokslo filosofai. Kai kurie iš jų pripažįsta, jog teoriniai postūmiai yra patys pirmieji mokslo žingsniai lyginant su duomenų apibendrinimo veiksmiais. Suminėti dalykai rodo, jog kalbėdami apie mokslinio aiškinimo principus, neturėtume apeiti paties bendriausio,

“neempirinio” – prielaidų, spėjinių ir išvalgų – lygmens. J.Alexanderio įsitikinimu, dauguma teorinių svarstymų apskritai nepaiso šių, itin svarbių, aiškinimo pradmenų. Kad išryškėtų bendrumas ir užsimegztų ryšys su kitais pradais, ypač svarbu aptarti *apriorinės*, t.y. santykinai nepriklausomos mąstymo sferos įtaką atskiriems mokslinio argumentavimo principams. Nevalia užmiršti, kad racionalus, analitinis mokslas taip pat paveldi tam tikrus “neracionalius” pradmenis, turinčius savų intelektualinės socializacijos ir mokslinės vaizduotės ypatumų, kurių reikia paisyti.

Visi teoriškai įvardinti skirtumai prasmingi tik ten, kur dar gali įgyti ir bendruosius saitus – tolydžio stiprėjantį ryšį tarp minėtų skiriamųjų reikšmių toje pačioje *epistemologinėje tiesėje*. Toliau krinta į akis ne tik šių reikšmių santykinis pobūdis, bet ir nuosekli priešingų analizės pradų simetrija. Ji rodo svarbų dalyką – kiekvienas mokslinis (tiek empirinis, tiek teorinis) tyrimas yra intelektualinis *projektas*, metodiškai naudingas *susitarimas*, kuris apima ir platesnius atsieto teorinio mąstymo klausimus, ir konkretesnius patyrimo duomenis. Tai suprantama, nes duomenys visada yra lyginami su bendraisiais principais, t.y. *moksliniais teiginiais*, vienu ar kitų autorių modeliais bei prielaidomis. Negana to, bandydami pagrįsti vidinę savo sistemos logiką, mokslininkai paprastai remiasi pastaraisiais, t.y. jau “antrosios tvarkos” duomenimis. Kaip matome, skirtingi mokslinių teiginių lygmenys perteikia tiek “bendrąsias”, tiek “konkrečias” mokslinio argumentavimo savybes.

Esmė abiem atvejais ta pati – visos šios perskyros yra naudingi ir patogūs analizės instrumentai, kurių paskirtis – praplėsti vienpusiško supratimo ribas, bendrųjų nuorodų ir naujai spręstinių problemų akiratį. Aišku ir tai, jog ne visada paprasta išvengti mąstymo vienuodumo – polinkio aiškinti tik pagal vienpusišką taisyklę. J.Alexanderio teigimu, jau bus kelios dešimtys metų, kai vis labiau įsišaknija viena nerimą kelianti socialinių mokslų nuostata: “Šiaip jau nuo II-ojo pasaulinio karo pabaigos matyti tolydžio stiprėjantis polinkis apibrėžti ir įteisinti socialinių mokslų principus kaip vienos krypties procesą, kaip tyrimą, kurio judėjimo

kryptis yra tik iš konkrečiosios į bendrąją sferą, remiantis minėtosios schemos (mokslių pradų tiesės – A.V.) padalijimais.”⁵

Turbūt neatsitiktinai, tokių polinkį absoliutinti konkrečių patyrimo duomenų kriterijų J.Alexanderis vadina “pozityvistiniu įsitikinimu”. Toksai “tikėjimas” atsirado, kai iš esmės buvo atskirtos empirinio stebėjimo ir neempirinių teiginių sritys. Ir dabar laikomasi seniai susiklosčiusios, tačiau nepagrįstos nuomonės, jog klausimai, vadinami “filosofiniais” arba “metafiziniais” visiškai nesusiję su griežto ir tikslaus empirinio mokslo praktika ir neretai tik iškraipo tikrovės faktus. Tokia nuostata paaiškina ir kitus dalykus: visi bendrojo pobūdžio teiginiai turi būti vertinami tik pagal griežtą santykį su patyrimo faktais. (Ypač svarbu pažymėti, kad čia laikomasi pernelyg tiesmukos ir nepagrįstos nuomonės, kad teorinius nesutarimus galima išspręsti pasitelkus patyrimo duomenis ir eksperimentus.) Galiausiai reikėtų paminėti dar vieną principą: teigiama, jog mokslo raida yra tolydus pažinimo duomenų kaupimas, kaip yra, pavyzdžiui, gamtos moksluose. Įsidėmėtina viena išvada: mokslo diferenciaciją linkstama laikyti skirtingų empirinių sričių specializacijos padariniu, bet ne bendrojo, neempirinio pobūdžio nesutarimais, kurie atsiranda dėl skirtingų tų pačių empirinių sričių aiškinimo principų.

Tačiau, kai kalbame apie tam tikros mokslo krypties polinkius ir vertinimo kriterijus, turime atsiminti ir vieną istoriškai susiklosčiusią aplinkybę, kurią nurodo J.Alexanderis: “Būtų galima teigti, jog dabartinis polinkis į pozityvizmą Amerikos sociologijoje rodo, bent iš dalies, tikslingas pastangas užkirsti kelią teorinio mąstymo absoliutinimui, kuris tam tikrais atvejais būdingas T.Parsonsiui.”⁶

Iš įvairių pavyzdžių matyti, kad imtasi pertvarkyti daugiausia perdėm sistemiškus funkcionalizmo bruožus. Juo nuoseklesnė teorija, tuo dažniau ji nurodo reikalą sistemiškai apibrėžti sandaros ryšius, kurie daro įtaką galimoms žmogaus veiksmų kryptims. Skiriamieji tokių ryšių įvardijimo bruožai yra rėmimasis socialinio suvaržymo faktais. Vis dėlto reikia

pripažinti: juo išsamiau apibrėžiami vidinės sandaros ryšiai, tuo labiau paisoma sudaiktintų natūralizmo dėsnų. Ko gero, ši trumpa citata pakankamai aiškiai parodo esminį J.Alexanderio teorinio projekto motyvą: “Socialinių sistemų tęstinumas kiekvieną akimirką priklauso nuo žmogaus veiksmo: tai yra svarbiausioji individualizmo tradicijos įžvalga.”⁷ Tačiau šiuo atveju kyla dar vienas svarbus klausimas: kur ta riba, ties kuria reikia sustoti, kad nebesugrįžtume prie nepagrįstų vienpusiško aiškinimo principų? Visų pirma J.Alexanderis siūlo nubraukti klasikinėje sociologijoje viešpataujančią priešpriešą tarp individo ir visuomenės. Dažnai neatsižvelgiama į elementaraus veiksmo ir suvestinės visumos santykį ir į tai, kas tuos veiksmus atlieka. Čia prisimintina, kad vienas iš svarbiausių funkcionalizmo teorijos atramos taškų – tai požiūris, kad veiksmo sistemoms yra būdingos savybės, kurios atsiveria tik aukštesniame elementaraus veiksmo vienetų tarpusavio sąveikų lygmenyje. Tokių savybių neaptiksimė išnarstyto veiksmo pradų atskirybėje. Todėl svarbu atsižvelgti į jų santykį su kitais veiksmo elementais toje pačioje sistemoje. E.Durkheimio teigimu, tokie reiškinių aspektai sudaro tikrovę *sui generis*. Tai – savarankiškai funkcionuojantys “socialiniai faktai”, kitaip sakant, dėsningumai. Pavyzdžiui, ekonominis racionalumas kaip *emergentinė* veiksmo savybė pasirodo tik tada, kai veiksmo vienetų sąryšis aptariamam kartu sudėtinėje socialinio veiksmo sistemoje.*

Pagrindinis T.Parsonso priešininkas yra XIX a. liberalioji teorija, bet ne tik su ja susijusi ideologija. Šią teorinę sistemą jis vadina “utilitarizmu”. Kertinius individualizmo ir racionalizmo principus diegianti teorija, Parsonso teigimu, apskritai yra būdinga Vakarų socialiniams mokslams. Reikėtų tik priminti svarbius socialinius veiksmus, kurie lėmė tokią plačiai paplitusią nuostatą. Visais atvejais, kai visuomenė yra daugiau ar mažiau moderni ir diferencijuota, individualumą ir racionalumą motyvuoja kasdienio gyvenimo sveikas protas. Tokius principus motyvuoja ir besiformuojančios vidurinėsios klasės savanaudiški interesai ir, apskritai imant, Vakarų žmogaus ideologiniai

* Plačiau apie tai žr.: Valantiejus A. Veiksmas ir struktūra. – Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1997/1, p. 56-61.

lūkesčiai. Tačiau akivaizdu, kad sveikas protas ir ideologija ištiesai nesutampa su socialine teorija. Parsonso nuomone, ypač svarbu aiškiai skirti šiuos dalykus. Kad suprastume tai, ką jis turi galvoje, turime pakankamai nuodugnai išnagrinėti formaliąją „koordinacių sistemą“ („frame of reference“), kurią jis pasirenka, kai imasi kritikuoti utilitarizmą ir kurti savo variantą.⁸

Analitinis elementų atskyrimas nuo kitų suvestinės visumos dalių yra tik atsiejantysis minties veiksmas. Nors utilitarizmas pasižymi sveika empirine nuovoka, tačiau neįstengia įvardinti atsitiktinių socialinės sąveikos aspektų ir suprasti emergentinių socialinės struktūros savybių. Asmens *laisvė* negali būti priešpriešinama socialinėms struktūroms, kurios tariamai užgožia jos raiškos išgales. Akivaizdu, kad J. Alexanderis, bandydamas išvengti tokių prieštarų, pasirenka A. Giddenso, R. Collinso, J. Habermaso kelią, kurio tikslas – sujungti veiksmo ir struktūros teorijas.

Laisvės ir tvarkos problema

J. Alexanderio darbuose susiduriame su jau nuo Maxo Weberio laikų nagrinėjamu kultūros ir prasmės santykiu. Kaip tik pastaruoju faktu ir remiamasi teigiant, kad bet kuri mokslinė teorija pirmiausia privalo atsakyti į keletą esminių, su žmogaus elgesio motyvais susijusių, klausimų – kas yra ir kaip suprantamos *socialinio veiksmo* bei *tvarkos* kategorijos, nes įvardinti ir netgi neįvardinti atsakymai į šiuos klausimus (kaip bendriausi spėjiniai apie socialinę tikrovę) pakloja pamatus bet kuriai mokslinei sistemai.

Veiksmo ir tvarkos sąvokos sudaro tikrąsias sociologinių diskusijų prielaidas – jos sukuria bendrąjį pagrindą, kurio kaip ir nematyti kitose teorinėse diskusijose, o kartu įvardija tas savybes, kurios parodo esminį ryšį su kiekvienu intelektualinės tiesės lygmeniu.⁹

Turbūt neabejotina, kad žmogaus elgesys bei veiksmai esti motyvuoti, t.y. dažniausiai siekiama kokio specialaus tikslo. Tai gali būti *racionalūs* veiksmai, t.y. pamatuoti, apdairiai įvertinti ir bent iš dalies pagrįsti tikslu skaičiumu, arba *neracionalūs*, t.y. susiję su jausmais,

emocijomis, pasiukojimo motyvais bei moralinėmis vertybėmis. O jei sutiksim, kad *veiksma* problema neatsiejama nuo pažinimo teorijos, galėsime drąsiai pritarti J. Alexanderio nuomonei, kad materialioji arba idealioji veiksmo pusė vienodai rūpėjo tiek ankstesniojo laikotarpio mąstytojams (Platonui ir Aristoteliiui, šv. Augustinui ir Hobbesui), tiek šiuolaikiniams intelektualams. Paminėtina ir tai, kad labai neramus XVIII- XIX a. Šviečiamosios istorijos metas – intelektualinė racionalizmo ir tradiconalizmo (kiek vėliau – romantizmo ir utilitarizmo) priešprieša – lėmė ar bent jau prisidėjo prie to, kad ilgai išsikristalizavo šiuolaikinė *racionalaus* ir *neracionalaus* veiksmo tipų problema. Kokia šiandien jos vieta ir paskirtis visų socialinių mokslų kontekste?

Kiekviena sociologijos koncepcija, įskaitant ir empirinių tyrimų atvejus, susiliečia su veiksmo klausimais, kurie verčia pasirinkti vieną arba kitą (galbūt ir vieną, ir kitą) apriorinę prielaidą. Čia tik reikėtų pridurti, kad racionalistinis požiūris į veiksmo prigimtį socialiniame žmonių gyvenime pabrėžia išorės (plačiąja prasme – ekonominių) šaltinių svarbą, o tuo tarpu neracionalistinio požiūrio šalininkai teigia, kad žmonių elgesio pasirinkimą lemia vidiniai polinkiai bei motyvai (plačiąja prasme – doroviniai sumetimai). Labai svarbu būtų imti nuodugniau tirti tokius pasirinkimus ir socialinės aplinkos sąlygas. O čia jau daug kas priklauso nuo to, ar yra bandoma kartu aptarti kitą didelę temą – idealųjį *tvarkos* tipą. Ji gali būti paaiškinama remiantis tam tikrais pačių sociologų spėjimais (taip pat apriorinėmis prielaidomis) apie numanomus pasikartojančio elgesio pavyzdžius.

Turint prieš akis ypač pastaruosius dalykus, galima netgi sakyti, kad visuomenę sudaro ne paskiri individai, bet, griežčiau kalbant, palyginti pastovaus pobūdžio normos, kurios dažniausiai vadinamos *socialinėmis struktūromis*. Yra galimi du – kolektyvistinis ir individualistinis – požiūriai į tai, kaip susidaro tokios struktūros. Pirmuoju atveju socialiniai pavyzdžiai laikomi istoriškai nusistovėjusiomis normomis, kurios ir yra svarbiausias bet kurio individualaus veiksmo šaltinis. Šiuo atžvilgiu kiekvienas naujo veiksmo pasirodymas nėra

susijęs vien su tiesioginiu, kalbamojo laiko, kontekstu – žmonių nuomonėmis ir jų sprendimais. Netiesa būtų sakyti, kad patys žmonės pasirenka savo veiksmų kryptį – didžiama jų vadovaujasi nusistovėjusiomis socialinės struktūros nuostatomis. Kitaip sakant, ekonominė arba politinė sistema kontroliuoja veikiančiuosius individus, sociologijos žodžiais tariant, *aktorius*, atlikdamos išorinę priespaudos funkciją. (Reikia pripažinti, kad šiuo atveju nėra atsižvelgiama į žmogaus norus bei ketinimus.) Jeigu socialinės struktūros įtaka žmonėms visų pirma ribojasi išoriniais veiksniais, tai ir sociologinis pagrindimas turėtų remtis išorinės aplinkos elementų analize.

Individualistinės pakraipos atstovų pripažįstama, kad, be kitų dalykų, yra ir tam tikri gyvenimo varžtai, pasikartojančio elgesio tipai, kurie turi savo vidinę sandarą ir paskirtį. Ypač pabrėžtina tai, jog tokie pavyzdžiai yra individualaus susitarimo rezultatas. Tai nėra aklas socialinės tvarkos principų atkartojimas. Tokių pavyzdžių vidinę sandarą aktyviai kuria ir nuolatos pertvarko individai, atsižvelgdami į konkrečias tarpusavio sąveikas ir pasirinkimus. O pasirinkimai motyvuojami ne prievartos ir suvaržymo, bet tarpasmeniško individų susitarimo reikmės. Rėmai, į kuriuos spraudžiami individualūs žmonių pasirinkimai, ne visada yra tokie griežti, kaip teigia kolektyvistinės pakraipos teorijos. Tad tiksliau kalbėti ne apie būdingą žmonių polinkį paklusti socialinės tvarkos dėsningumui ir struktūriniam suvaržymui, bet apie pačių žmonių pasirinkimo išgales.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad vadina moji veiksmo ir tvarkos problema yra pernelyg nutolusi nuo tiesioginių mokslininko uždavinių ir tikslų. Vis dėlto visos sociologijos teorijos, vienos daugiau, kitos mažiau, įvardija savo santykį su aptariamąja prielaidų sritimi – visiškai aišku, kad be šių dalykų svarstymo apskritai sunku perprasti mokslinio pagrindimo vertybinius aspektus.

Išidėmėtina, kad sistemingas vienu, jau pasirinktų, prielaidų plėtojimas neišvengiamai riboja kitų galimybių plėtrą. Ir atvirkščiai: kitų galimų teorinių prielaidų išsamesnis svarstymas neretai pasiūlo tam tikrus “eretiškus”, t.y. pažeidžiančius vidinę sistemos sandarą, teiginius ir sąvokas, kurios aiškiai parodo ir aptariamąsios teorijos uždarmo požymius. Jei būsime šalininkai nuomonės, kad tokie “intarpai” ardo sistemos pamatus, galėsime drąsiai teigti, kad visi šie naujai atrasti dalykai turėtų būti pavadinti *liekamosiomis sąvokomis*. Kad nesuformuotų polinkis piktnaudžiauti savo idealaus modelio tikrais ir tariamais privalumais, kartu užgožiant ir kitus galimus aiškinimo variantus, būtina giliau išnagrinėti net ir paties sistemingiausio aiškinimo pradus, kitaip tariant, pažvelgti į sudėtinį prielaidų gretinimo kelią. Aišku ir tai, jog įdėmesnis žvilgsnis atskleidžia arba polinkį į supaprastintą, neretai netgi vienpusišką, aiškinimo būdą, arba polinkį į daugiasluoksnę analizę, kuri apima skirtingas ir daugiaženklės socialinės tikrovės reikšmes.*

Suminėti dalykai rodo, kad sociologija remiasi dviem pagrindiniais prielaidų principais – veiksmo ir tvarkos, kuriuos būtina derinti ne tik su atitinkamos teorijos vediniais, bet ir su patyrimo duomenimis. Tai labai svarbu: jei pakankamai pagrįstai žinai, nuo ko pradėjai, suprasi ir savo santykinę priklausomybę nuo konkrečios sociologinės tradicijos, nesupainiosi mokslo ir ideologijos aspektų. Taigi gretinant prielaidas ir paaiškėja keturios pagrindinės socialinių mokslų tradicijos, kuriose vyrauja šie aiškinimo aspektai: a) individualieji ir racionalūs, b) kolektyviniai ir racionalūs, c) individualieji ir normatyviniai, d) kolektyviniai ir normatyviniai.

Šių pradų įtaka, žinoma, varžo mūsų pasirinkimą. Išėitis viena – atidžiau išnagrinėti tokių pradmenų, o taip pat ir liekamųjų sąvokų santykį su pagrindiniu teorijos kamieniu, kad išryškėtų sudėtinų analizės vienetų bendrumas

* “Daugiapusis požiūris atskleidžia valingą idealų siekimą. Negali būti nė mažiausios abejonės, kad be tokių idealų visuomenė paprasčiausiai suirtų. Kartu pripažįstama, jog reikia vengti individualizmo nuostatų absoliutinimo ir plačiau parodyti bendruomenės veiksmų, tarpusavio ryšių svarbą – be jų minėtosios pastangos nueina veltui. Tačiau tokia daugiapusė perspektyva rodo pastangas įteisinti ir išorinių sąlygų veiksmus, sukeliančius išorinį spaudimą pačiam veiksmui. Tai leidžia kalbėti ir apie suvaržymus, kurie dažnai nustelbia idealus, ir apie konkrečias galimybes, teigiančias būtinumą juos įgyvendinti.” (Alexander J. *Theoretical Logic in Sociology*. Vol. I, p.124.)

ir užsimegztų ryšys tarp įvairių empiriškai galimų aiškinimo veiksnių. Pagaliau šio tipo jungtis yra pati svarbiausia užduotis, kurią atkakliai siekia įgyvendinti ir pats J.Alexanderis. Jis nurodo ir bendrąjį principą, kuriuo reikėtų vadovautis, teoriškai pagrindžiant ir įteisinant variantų gausą. Beveik visais atvejais teorijas turėtų saistyti ne viena kuri išvardytų sąlygų, bet visos keturios. Pagrečiui gali būti vartojami įvairūs metodologiniai požiūriai.

Turėdamas prieš akis tiek klasikinio sociologijos tarpsnio, tiek šiuolaikiškus pavyzdžius, J.Alexanderis siekia apibrėžti skirtingų sociologijos tradicijų privalumus ir trūkumus. Toliau neišvengiamai kyla klausimas, iš kokių veiksmo pradų sudaryta pati autoritetingiausia teorinė jungtis – T.Parsonso voliuntaristinio (grindžiamo laisva valia) veiksmo teorija. Čia iš karto būtina paaiškinti, kad J.Alexanderiui rūpi nepakartojami individualių veiksmų bruožai – *atsitiktinumo*, t.y. valingo, sąmoningo pasirinkimo, aspektai, – kuriuos neretai užgožia vienpusiška socialinių struktūrų analizė. Įsidėmėtina, kad tik sąlygiškai galime kalbėti apie „atsitiktinį“ veiksmo pobūdį ir individualiuosius laisvos valios principus.¹⁰

Viena vertus, jis (čia kalbama apie T.Parsoną ir jo klasikinį veikalą *Socialinio veiksmo struktūra* – A.V.) pažymėjo, jog būtinai reikia atsižvelgti į pačią veiksmo prigimtį, kurią sudaro laisvės ir naudos savybės. Visa tai apibrėžia, ką tokia analizė laiko *mikro* aspektais. Pavyzdžiui, iš visos T.Parsonso knygos matyti, jog kolektyvinė tvarka suvokiama kaip „priemonių / tikslų“ santykis. Kita vertus, autorius primygtinai siūlo skirti du dalykus – „analitinį“ ir „konkretų“ individą. Apibrėždamas „aktorių“ savo „elementaraus veiksmo“ koncepcijoje (tai – aktoriaus / priemonių / tikslų / situacijos teorinis modelis, kuris aktoriaus visur panaudojamas šioje knygoje), jis linkęs remtis tik analitiniu, bet ne tikruoju individū, rodančiu konkrečią jo arba jos patyrimo būseną. Tai, kas nusako analitinį individą, yra visapusiškas jo arba jos veiksmų

atsitiktinumas – savybė, kurią T.Parsonas vadina pastanga. Tačiau pridurtina, kad konkretaus individo sampratą sudaro ne tik pastanga, bet ir visos socialinių suvaržymų kamienas. T.Parsonso teigimu, konkretus empirinis individas turi nuolat rūpėti kiekvienai socialinei teorijai – tokiais atvejais, kai bandoma suformuluoti laisvos valios sampratą. Šioji samprata, kaip ir konkretaus individo atveju, mėgina derinti atsitiktinumo ir išorinės priežiūros aspektus, šitaip atskleisdama išskirtinę *mikro* ir *makro* ryšių vietą analizėje.

Svarstydamas apie įvairių veiksmų teorinės jungties galimybes, J.Alexanderis pabrėžia, kad tik dabartinės sociologijos teorijos pradininkui Talcottui Parsonui pavyko įžvelgti skirtingų, galima sakyti, vienpusiškų šio mokslo tradicijų išgales ir suprantamai įvardyti daugiasluoksnės analizės privalumus. Visada, kai kalbame apie veiksmingas sąsajas tarp *makro*– ir *mikro*– analizės lygmenų, turime atsiminti vieną labai svarbų dalyką, kuris padeda geriau suprasti skirtingų kryptių sociologijoje galimybes: „Pagaliau yra elementas, kuris nepriklauso šioms trimis struktūrinėms grupėms, bet veikia išsiskiria kaip jungiantysis veiksnys. Tai elementas, kuris aptinkamas įvairiuose lygmenyse ir vadinamas „pastanga“. Šiuo žodžiu pažymėtas integruojantis veiksnys, susiejantis normatyvinį ir sąlyginį veiksmo struktūros aspektus. Jis būtinas dėl tos priežasties, kad normos neįsitvirtina pačios savaime, bet tik remiantis veiksmo principais – kiek jos apskritai yra įgyvendinamos. Tai elementas, kurio analitinis statusas veiksmo teorijoje tikriausiai analogiškas energijos statusui fizikoje.“¹¹ Beje, dar pridurtina, kad pastanga perteikia vidinę, tačiau neatskiriamą nuo visos socialinės sandaros, savybę. * Tuo nesunku įsitikinti žvelgiant ir į T.Parsonso analitinę AGIL schemą, kuri, rodos, neatsitiktinai vadinama „judriuoju“ („agile“) modeliu. Autorius skiria: 1. išgales, esančias *adaptacinėje* (A) sistemoje – materialiuosius veiksmus; 2. išgales, kurios siejamos su

* Objektivumo dėlei reikia pažymėti, kad J.Alexanderis nesiriboja vien tik šiuo „teoriniu susitarimu“, kuris nurodo reikalą *tikslo* sąvoką susieti su individo pastangomis, objektyviomis veiksmo sąlygomis ir normatyviniais pavyzdžiais, ir laikosi platesnės *pastangos* sampratos, bandydamas atsakyti į klausimą, kokiais principais vadovaujantis *tikslus* ir *priemonės* galima apibrėžti kaip normų ir sąlygų išgales, glūdinčias mikro-sąveikų motyvacijose. Iš pirmo žvilgsnio paprastas dalykas tampa sudėtingu klausimu, kuris atverčia naują – konkrečių empirinių sąveikų – analizės puslapį: „Pastanga yra atsitiktinis veiksmo elementas, tai – sąmonė, kurią Sartre’as savo knygoje *Būtis ir Niekas* pavadino be išlygų autentišku „grynuoju įvykiu“. Pas-

uždavinių ir tikslų (G) siekimu – tai, galima sakyti, žmonių politinės veiklos sfera; 3. išgales, kurias motyvuoja socialinio gyvenimo kaip atskirų dalių tarpusavio priklausomybės suvokimas, kitaip sakant, *jungimosi, integracijos* (I) veiksnys, vidinis socialinių normų perėmimas – vadinamoji *socializacija*; 4. išgales, sietinas su bet kurios veiksmo sistemos poreikiu turėti esminius kultūros pavyzdžius, kurie atlieka *latentišką* (L) sistemos palaikymo ir pagrindinių vertybių įteisinimo funkciją.

Šis modelis apima pamatinius bet kurios veiksmo sistemos pradus ir dėl to vadinamas bendrąja veiksmo teorija. Čia tik reikėtų pridurti, kad J.Alexanderis itin kritiškai vertina kai kurias griežtas ir tiesmukas T.Parsonso prielaidas. Rimtesnių abejonių kelia šio struktūrinio funkcionalizmo mokyklos sociologijoje pirmtako polinkis pedantiškai susieti, gretinti, simetriškai derinti atskirus visuomenės institutus ir išskirti funkcinę posistemų tarpusavio priklausomybę. Aiškėja štai kas: daugialypis T.Parsonso modelis leidžia kalbėti apie teoretiko pastangas sukurti idealųjį tobulos pusiausvyros tipą. Ne mažiau svarbu ir tai, jog toksai abstraktus pavyzdys tampa ne tik kriterijumi, kuris padeda geriau įvertinti esamų visuomenių ypatumus, bet ir skatina polinkį tikrovės faktus dirbtinai pritempti prie iš anksto apibrėžto tipo. Ir dar vienas svarbus dalykas. Keturių anksčiau suminėtu posistemų (AGIL) pavadinimai T.Parsonsiui reiškia ne visai tą patį. Į pirmą vietą iškeldamas latentškų pavyzdžių įteisinimo sferą, jis leidžia suprasti, kad sistemai yra būdinga tam tikra posistemų kontroliavimo tvarka, kuri remiasi hierarchiškai apibrėžtais priklausomybės santykiais. Tas pats pasakytina ir apie socializacijos procesą (vertybės → normos → vaidmenys → sankcijos), kuris paaikškina tikrąją vertybių vietą ir paskirtį visos sistemos kontekste: pasirinktoji prielaida piršte

perša išvadą, jog socialinis solidarumas labiausiai susijęs su vertybių sfera. Kitaip tariant, vertybės galiausiai tampa vidinėmis elgesio taisyklėmis, teigiančiomis būtinumą turėti atitinkamus pavyzdžius: normas ir palyginti pastovaus pobūdžio vaidmenis, kuriuos sustiprina būdingi socialinio suvaržymo veiksniai – sankcijos ir atlygiai.

J.Alexanderio požiūris įsakmiai pabrėžia, kad vertybių, normų ir simbolių struktūros išsamesnis nagrinėjimas pagal klasikinės tradicijos modelius leidžia naujai pasižiūrėti į anksčiau minėtą kultūros pokyčių ir vertybių santykį, nustatyti analitinių sąvokų sąsajas ir specifines ypatybes.

Emilio Durkheimio sociologijos temos: struktūrų sklaida ir socialinis solidarumas. Vertybių, simbolių bei normų empirinio tikrinimo galimybė

Manytina, kad nepakankamai aiškus dviejų sąvokų – vertybinių įsipareigojimų ir socialinio solidarumo – atskyrimas dažnai kliudo suvokti tam tikrus T.Parsonso ir J.Alexanderio teorijų skirtumus. Turint galvoje minėtąją perskyrą, niekaip negalima pritarti R.Collinso teiginiui, kuris remiasi ta pačia, nežvelgiančia skirtumų, schema: “Ir Parsonsas, ir Alexanderis laiko Durkheimą išskirtiniu autoriumi dėl jo esminės išvados, kad bendrosios vertybės yra bet kurio utilitarinio, savanaudiško socialinio veiksmo pagrindas (neracionalus, kitaip sakant, motyvuotas dar *iki* sutarties, solidarumo pamatas).”¹² Manychiau, kad tai ne visai tikslu. Šis prieštaravimas bus ne toks jau didelis, jei nurodysime pagrindinį skirtumą aptariamąsios problemos atžvilgiu.

Solidarumo sąvoką saisto subjektyvūs jungimosi (*integration* *) ryšiai, kuriuos individai jaučia savo socialinių grupių nariams. Fenomenologiniai solidarumo problemos aspektai leidžia suprasti, kad ši problema skiriasi nuo

tanga yra variklis, *mikro* procesas, kuris pagrindžia kitų elementų junginius. Kadangi Parsonsiui, galima sakyti, tik retais atvejais pavykdavo ką nors daugiau pasakyti apie veiksmą kaip pastangą, jis ne kažin ką mums atskleidė ir apie šią svarbią tikslų ir priemonių įvardijimo pusę, kuri leidžia pagrįsti juos kaip normų ir sąlygų “mikrovertimus” (pvz., Collins R. On the Microfoundations of Macrosociology. – American Journal of Sociology, 1986, p. 984-1014.)” (Alexander J. *Action and Its Environments: Toward a New Synthesis*. New York: Columbia University Press, p. 309.)

* Vietoj plačiai paplitusio, tačiau dažnai užgožiančio kalbos aiškumą ir jos supratimą, termino *integracija* siūlome vartoti žodžius *įtraukimas* ir *jungimasis*, nes šiuo atveju turime tiksliai įvardyti bendruosius socialinės visumos požymius – bendrinį gyvenimą, kolektyvinės priklausomybės ryšius, vidinės sandaros panašumą, gyvenimo saitų artimumą ir pan.

ekonomikos ir politikos problemų, kurios skatina domėtis trūkstamais ištekliais ir tikslingos veiklos derinimo principais. Nėgana to, solidarumo klausimai skiriasi ir nuo kultūros problemų, kurios remiasi simboliniais pavyzdžiais, iš dalies atsiejantais konkrečiau laiko ir erdvės ribas. Vadinasi, nors jungimosi dėsningumai atsiranda visiškai ne dėl praktinių reikmių, vis dėlto jie įgyja konkretesnes reikšmes lyginant su „vertybėmis“. Priešingai negu vertybės, socialinis solidarumas artimiau susijęs su esamų socialinių grupių sandara.¹³

Vertybių ir solidarumo reikšmės nesti tapačios. Vertybių pavyzdžius įteisina, saugo ir tvarko tarpasmeninių sąveikų kontekstas, kuris dažniausiai turi pakankamai akivaizdžias priešpriešos reikšmes. Nesunku suprasti, kad su vertybėmis susijusių tiesioginių *lūkesčių* sistema paprastai yra dvipusė. Tas pats ir sociologinėje analizėje: svarbu atsižvelgti į abu – vertybių (institucinių) ir solidarumo (mikro-sąveikų) – aspektus, jeigu norime išvengti vienpusiško požiūrio į socialinius reiškinius. Vertybių susietumo laipsnį gali nulemti įvairūs veiksniai. Kad taip yra, rodo ir nevienodi bendrinio gyvenimo suvokimo aspektai. Iš čia ir J. Alexanderio dėmesys vidinėms socialinės sąveikos ypatybėms. Kaip jau galima buvo suprasti, ypač svarbus klausimas, kurį jau seniai kėlė T. Parsonas: „Tačiau visa apimančios įteisinimo funkcijos (*institutionalization*) atitinkama priešprieša yra *anomie* – tvarkingo ir daugiapusio sąveikos proceso stoka arba (tai yra viena ir tas pat) visiškai normatyvinis tvarkos suirimas, turint galvoje abi minėtas prasmes.“¹⁴

Šitas terminas rodo svarbų dalyką – tolydžio silpnėjantį ryšį tarp socialinių normų ir žmonių elgesio. **Anomija** – *dėsningos socialinės priežiūros stoka, kitaip tariant, visuomenės normų reguliuojančio poveikio sutrikimas, normatyvinių taisyklių suirimas. Ypač pabrėžtina, kad anomijos sąvoka įvardija pasikartojančių, t.y. „normalių“ socialinės sandaros savybių silpnėjimą arba visišką jų išnykimą, bet ne pavienių individų dvasinę būseną. Žmonių socialinis gyvenimas, kaip ir bet kuri kita visuomeninės veiklos sfera, vadovaujasi įsakmiais moraliniais principais: priimtina tai, kas atitinka galiojančias normas, reikalinga visai visuomenei ar tam tikrai jos*

daliai. Taigi terminu anomija pirmiausiai pavadiname tokią socialinę situaciją, kai sunyksta visuotinės arba dalinės normos, kurios praranda reguliuojančią moralinio vadovavimo galią.

Mokslinėje literatūroje terminas anomija dažniausiai siejamas su Emilio Durkheimio ir Roberto Mertonos nusakytomis reikšmėmis, kurios kilo iš lyginamosios socialinių struktūrų analizės. Skirtingos visuomenės gali turėti nevienodus – stipresnius arba silpnesnius – normatyvinio reguliavimo svertus. Be to, skirtingas socialinės grupės narių tarpusavio sąveikos intensyvumas liudija esant nevienodą jungimosi lygmenį. Juo labiau integruota grupė, tuo palankesnė socialinė aplinka, kuri gali veiksmingai apsaugoti savo narius nuo tikėtinų gyvenimo įtampų. Durkheimas skiria dvi jungimosi formas – mechaniską ir organiską solidarumą. Pirmuoju atveju kolektyvinės nuostatos, įsitikinimai, pažiūros, idėjos ir mąstymo tendencijos yra intensyvesnės negu paskirų individų nuostatos. Toks socialinės tvarkos tipas reikalauja paklusti kolektyvinės sąmonės (*conscience collective*) polinkiams. Taigi galima teigti, kad individualūs skirtumai čia nėra pakankamai apibrėžti bei įteisinti. Ir priešingai: organinis solidarumas kyla veikiau iš specifinių skirtumų. Nepaisant to, „nepanašūs“ visuomenės nariai, kurie atlieka vis labiau specializuotas funkcijas, labai priklauso vienas nuo kito. Dėl šios priežasties formuojasi visai nauji organiškojo solidarumo ryšiai.

Vis dėlto socialinių funkcijų sklaida, kitaip sakant, augantis darbo pasidalijimas visuomenėje gali būti pernelyg spartus, t.y. „nenormalus“, nesuderintas su normatyvine socialine priežiūra, griauantis tuos socialinius saitus, kurie paremia skirtingas solidarumo formas. Ką tai rodo? Pirma, jeigu suyra bendrųjų simbolinių vaizdinių tinklas, tai visuomenė suskyla į savanaudiškų, silpnų, geibių ir priešiškų egoistų grupes. Antra, spartūs socialiniai pokyčiai neretai sukuria palankias sąlygas atsirasti anomijos reiškiniams visoje visuomenėje arba tam tikrose socialinėse grupėse. Iš karto reikia pasakyti, kad anomiską darbo pasidalijimo formą sukuria netolygi specializacijos raida. Sklaidos procesas gali sukurti specializuotas nišas, kurios atskiria ir izoliuoja individus. Dėl šios priežasties jie praranda sąryšio

jausmą ir nebesuvokia specializuotų tikslų vienovės.

Toliau turėtų kilti klausimas, koks yra grįžtamasis ryšys, kalbant apie tolesnę skaidančios specializacijos raidą, kokia yra sąryšio jausmo praradimo tikimybė šiuolaikinėse visuomenėse. Istoriskai susiklostė du (anksčiau minėti) aiškinimo būdai. Kadangi J.Alexanderio sociologijoje aptariami bemaž visi galimi socialinio solidarumo tipų ir šių dviejų kintamųjų dydžių santykio aspektai, tai iš čia kyla ir bendrasis polinkis kritiškai vertinti tiek vadinamojo materializmo (ekonominių institutų analizės), tiek idealizmo (normų ir vertybių koncepcijos) kraštutinumus.⁷ Pirmiausia krinta į akis nuoseklus bei metodiškas dėmesys E.Durkheimio sociologijai:

Galėtume kalbėti ir apie ankstesnius XIX a. teoretikus, tačiau būtent Durkheimas pertvarkė priešišką utilitarizmui romantizmo logiką ir priešišką mechanizmui Švietimo tradicijos kryptį, sukurdamas šiuolaikinę sociologijos formą. Durkheimio teigimu, emociniai socialinio solidarumo ryšiai ir simboliniai moralinės laikysenos pavyzdžiai esti socialinės sandaros pamatas, iš kurio turėtų būti kildinamos visos kitos struktūros.¹⁵

Juk tai, iš esmės imant, sistemiško kultūros teorijos statinio pamatai: E.Durkheimas pirmasis atkreipia dėmesį į svarbiausią – prasmės – sąvoką šiandienos *pasaulietinių visuomenių* kultūroje. Pakankamai aiškus ir šio svarbiausio termino parinkimo motyvas. Tai tarsi patiks-

lintas religinių saitų bendrumo ir anapusinio pasaulio prasmės sampratos variantas.⁸ Čia norima pasakyti, kad ne išimtis šiuo atžvilgiu ir šiandieną vyraujantis požiūris į vertybes: konfliktas tarp jų yra panašus į konfliktą tarp *šventosios (sakralinės)* ir *šventvagiškos* arba *nepašventosios (profaniškosios)* gyvenimo sferų, o politinė modernųjų institutų forma ir apskritai kiekviena intensyvi socialinė sąveika vadovaujasi apeigų ir ritualų principu, nes čia išlaikoma svarbiausioji – bendrinio gyvenimo saitų ir vertybinių įsipareigojimų – reikšmė. Šiuolaikinėse visuomenėse dar per anksti kalbėti apie “žemiškosios”, kitaip sakant, utilitarinės tvarkos, kuri yra susijusi su racionalių priemonių ir tikslų santykio apskaičiavimu, įsigalėjimą. Čia ir yra kaip tik tas atvejis, kai visuomenės linkusios itin pabrėžti *kolektyvinius* tikslus, kurie neretai esti nepaprastai intensyvūs emociniu požiūriu, o dėl to pagal analogiją perteikia *anapusinio pasaulio* tikslus.

Kita vertus, J.Alexanderis pagrįstai kritikuoja pernelyg tiesmuką Durkheimio analogiją tarp religijos ir visuomenės gyvenimo. Tokia analogija yra vienpusiška pažinimo teorijos požiūriu: ji skaido pasaulį į dvi dalis ir piešia perdėm idealistinį pasaulio vaizdą. Antra didelė bėda – empirinio aiškinimo paklaidos, kurios gali atsirasti dėl šio metodologinio dualizmo. Galima tarti, kad vertybių kūrimo procesas yra susijęs tik su “aukštos” jausmų energijos iškrovomis, kurios sukuria pagarbaus paslaptingumo būseną. Šitaip yra funkcionalizmo sociologijoje,

⁷ Tačiau remtis vien teoriniu modeliu dažnai nepakanka, – paprastai iš dviejų esminių *veiksmo* krypčių variantų tenka rinktis kurį vieną. Kai kurių sociologų nuomone, neofunkcionalizmas grįžta prie pradžioje iškelto klausimo, ar šiandien galime aiškiau kalbėti apie *sudėtinės teorijos*, kuri susieja *makro* ir *mikro* analizę, pagrįstumą: “Galima pasirinkti funkcionalizmo problemų sprendimo modelį; šiuo atveju veikėjo veiksmas eina tiesiog iš sistemos logikos. Kita vertus, galima būtų kruopščiai nagrinėti veikėjo galimybes; tačiau šiuo atveju nieko nepavyktų pasakyti apie savaime veikiančius problemų sprendimo būdus sistemose.” (Schwinn Th. False Connections: Systems and Action Theories in Neofunctionalism and in Jürgen Habermas. – Sociological Theory, 1998/1, vol. 16, p. 79.)

⁸ Dar atkreiptinas dėmesys į istorinius skirtingų kultūrų tradicijos ir politikos ryšius. Antai Shmuelio Eisenstadto civilizacijos analizėje nagrinėjamos ideologinės politikos užuomazgos *ašiniame amžiuje* (I-asis tūkstantmetis pr. Kr.), kai atsiranda koncepcijos, bylojančios apie esminę įtampą tarp transcendentinės ir žemiškosios tvarkos: “Matyt, nedera laikyti atsitiiktinumu, kad “pasaulietinis” šios įtampos suvokimas buvo linkęs kone visiškai suaugti su šiapusinio pasaulio išganymo koncepcija, kad tokios įtampos suvokimas, grindžiamas nedeistiniais, metafiziniais terminais, persipynė su anapusinio pasaulio išganymo koncepcija <...>” (Eisenstadt Sh. N. Kultūros tradicijos ir politinė dinamika: ideologinės politikos kilmė ir formos. – Baltos Lankos, 1995/6, p.74.) Iki šių dienų be galo svarbi tebėra ir E.Durkheimio dvipusio *religinio ritualo* samprata, kuri reikalui esant perkeliama ir į kasdienio (socialinio, politinio ir pan.) gyvenimo sąveikas. Atrodo, kad tai esminis modelis sociologijoje. Juk ritualais pagrįstos žmonių tarpusavio sąveikos kaip skirtingi socialinio solidarumo variantai giliausiai perteikia esamos socialinės sandaros ypatybes. Dvilypė ar trilypė (*šventoji/šventvagiškoji/pasaulietinė* sferos) perskyra nėra spontaniška prigimties išraiška, bet konkrečių sociologinių veiksmų – autoriteto, galios, interesų ir pan. – junginys.

kuri vertybių atnaujinimą laiko *krizės* laikotarpių padariniu. Tuo tarpu J.Alexanderis, aptardamas santykį tarp mechaniškojo ir organiškąjo solidarumo tipų, ieško griežtesnių skirtumų: vertybių jungimasis ir sklaida yra paprasti, kasdienės rutinos (socializacijos ir mokymo, politinio vadovavimo ir žiniasklaidos pastangų, kurios palengvina grupių, individų, institutų ir posistemų bendravimą) nulemti dalykai. Šiuo požiūriu vienas iš svarbiausių J.Alexanderio teiginių –

Ritualų teorija parengia prielaidas socialinio proceso ir veiksmo simboliniam klasifikavimui, o solidarumo samprata užmezga ryšį tarp ritualo, simbolių reikšmių ir konkrečios socialinės grupės. Kartu ritualo ir solidarumo sąvokos kultūros analitikui leidžia aptarti socialinę krizę ir atnaujinimo aspektus, o taip pat jų santykį ne tik su simboliu sandara, bet ir su institutais bei socialinėmis grupėmis.¹⁶

Negana to, vis labiau ryškėja kritiškas požiūris į *individualizmo* tradiciją (čia kalbama apie etnometodologiją ir simbolinį interakcionizmą) sociologijoje. Jeigu tarpasmeninių santykių sritį, kaip siūlo minėtoji kryptis, laikytume pagrindu, kuris leidžia suprasti bendruosius visuomenės ryšius, iškiltų atsitiktinių, visiškai nenumatomų gyvenimo reiškinių paveikslas. Pirmiausia dėl to, kad bet kuri objektyvioji sfera (čia – visuomenės institutai) turi šiuo požiūriu ne visai aiškią reikšmę. J.Alexanderio teigimu, tik vartodami bendrojo pobūdžio sąvokas, kad ir T.Parsonso *socialinės sistemos* terminą, galime tinkamai apibrėžti socialinės tvarkos problemą ir pagrįstai kalbėti apie sudėtingą vertybių perėmimo (*internalization*) procesą.

Visai akivaizdu, kad J.Alexanderiui iš visų aptartų požiūrių priimtinesnė yra *socialinio individualizmo* koncepcija. Socialiniai suvaržymai atlieka tam tikrą laisvės sąlygų formavimo ir asmens socialinio patyrimo ugdymo funkciją, kurios nepaiso individualizmo tradicija socio-

logijoje. Tuo tarpu kolektyvinės tvarkos, *holizmo*, kryptis užgožia interpretacijos ir reikšmių susidarymo procesus. Didelį aiškinamąjį svorį šioje koncepcijoje turi “atsitiktinio veiksmo” ryšys su objektyviais socialinės sandaros suvaržymais. Interpretacinės reikšmės atskleidimo galimybės, kurios išryškina individualaus pašnekesio atspalvius ir kultūros prasmų įvairumą, laikomos nepageidautinu polinkiu į “atomizmą ir mechanizmą” (šiai kryptiai kartais priskiriami netgi A.Giddensas ir R.Collinsas) arba liekamosiomis “romantizmo ir racionalizmo” sąvokomis (pvz., J.Habermaso analizė).

Dabar eikime prie svarbiausio dalyko. Negali būti nė mažiausios abejonės, kad *socialinės sistemos* sąvoka yra prasminga ten, kur, be išorinių – socialinės struktūros – požymių įvardijimo, dar apima ir aiškinimo požiūriu svarbaus *atsitiktinio veiksmo* reikšmes, kurios, anot J.Alexanderio, gali būti dvejopos, *tipiškos* ir *atsinaujinančios*. Turbūt neatsitiktinai, kalbant apie šiuos du pastaruosius aspektus, kyla klausimas, kurie iš anksčiau nurodytų empirinių veiksmo tipų yra susiję su atsitiktiniais, t.y. laisvai pasirenkamais, o kurie su išoriniais, t.y. objektyviai varžančiais aplinkos veiksniais. Juk atsitiktinis veiksmas neretai sutampa su išorinės socialinės aplinkos objektyviu poveikiu, pvz., veiksminga asmens socializacija tampa kolektyvinio suvaržymo forma, ypač turint galvoje kultūros (L) ir psichologijos (I) padalinius, nors pats individas savo veiksmus patiria tik kaip atsitiktinumo raišką.*

Palyginę šios ir ankstesnės teorijos aspektus, pastebėsime, jog pažangios bei tolydžios sklaidos samprata vartojama kartu su *anomijos* ir *normatyvinio nukrypimo* sąvokomis – ypač svarbu yra mokliškai įvertinti nukrypimus nuo modernizacijos teorijos normos ir aprašyti iš pirmo žvilgsnio paradoksalius grįžtamosios sklaidos procesus, t.y. sugrįžimą prie labiau *vientisos* socialinės sandaros bei *mechaniškojo* socialinio solidarumo lygmens.

* Rodos, kaip tik dėl šios priežasties kultūros ir prasmės klausimų sprendimas kartais beveik sutampa su išorinės aplinkos analize ir būtent šiuo atžvilgiu J.Alexanderio daugiapusis modelis yra perdėm formalus. Kitaip tariant, “analitinio” ir “empirinio” individų skyrimas vėl sugrąžina funkcionalizmo metodologiją. Suminėti dalykai turėjo parodyti, kad į pirmą vietą turi būti iškeliamas asmens *socialinis patyrimas* visuomenėje. Štai kodėl aptariamoji laisvės problema sociologijoje labiau susijusi su istoriškai kintama tokio socialinio patyrimo prigimtimi, bet ne tiek su bendraisiais formalaus racionalumo principais. Tai, pavyzdžiui, gali būti nepasitenkinimas vykstančia modernizacija (kad ir etninio nacionalizmo proveržiai Vakarų Europoje ir kitur).

Aišku, kad visuomenės, be diferenciacijos, remiasi, kaip rodo modernizavimo praktika, ir *de-diferenciacijos* (grįžtamosios sklaidos) procesais. Kaip visa šita reikėtų vertinti šiuolaikinių *politinių* procesų požiūriu? Čia susiduriame su jau Emilio Durkheimo nagrinėta *socialinio suvaržymo* galia. Beveik visais atvejais, kai kalbama apie šį santykį, pažymima vienokia ar kitokia šiuolaikinio žmogaus sąsaja su universaliais "religinio patyrimo" pradais. Tas pats pasakytina ir apie Durkheimo nagrinėtą *šventybės* sąvoką. Santykį su šia sąvoka aiškiai įvardija fenomenologinės sociologijos atstovas Edwardas Tiryakianas, kurio žodis visuose tokio pobūdžio svarstymuose yra vienas iš svariausių. Istoriskai žiūrint, grįžtamosios sklaidos visuomenėje procesai – "tai sąmonės pokyčiai, kai individuali, iš dalies savarankiška ir panirusi kasdieniame gyvenime sąmonė pajunta sąlytį su kitais panašios reikšmės vienetais, drauge suvokdama bendrąją situaciją ir bendrąją veiklą. Tokie pokyčiai atveria didelius energijos išteklius, kalbant tiek apie individą, tiek apie visetą. Tai – procesas, kuris pertvarko *nepašvęstąją (profane)* sferą, vienu ir tuo pačiu metu diegdamas šventybės santykio aspektus. Toksai principas yra visiškai priešingas sekuliarizacijos procesui, kuriuo visada domėjosi religijos sociologija, siūlydama atitinkamą "modernizacijos" vaizdinį."¹⁷

Bene labiausiai į akis krinta tai, kad visa šių dienų socialinių, ekonominių ir politinių įvykių logika yra veiksminga tiek, kiek ją pavyksta suderinti su čia aptariamomis – sklaidos, grįžtamosios sklaidos, įtraukimo, jungimosi – sąvokomis. Visi šie terminai glaudžiai susiję su ankstesniuoju liberalizmo ir modernizacijos teorijos klausimu – formaliųjų, pvz., valstybės, institutų poveikio mažėjimu ir *pilietinės visuomenės* funkcijų, kurios perkeliamos į naują geopolitinę ir simbolinę erdvę, gausėjimu. Vis dėlto *neomodernizmo teorija* atmeta įsisenėjusią prielaidą, jog istoriskai ankstesnis socialinės raidos tarpsnis yra simboliniu požiūriu "nepašvęstoji sfera", kuri, kaip įprasta, tapatinama su geopolitiniu pasauliu, esančiu anapus Šiaurės Amerikos ir Vakarų Europos ("šventos", t.y. modernios, simbolinės erdvės ir laiko). Nuo šiol modernizacijos postūmiai greti-

nami su tarptautiniais, visa apimančiais įvykiais, bet ne su vienu, išskirtiniu, regionu. Kaip rodo pavyzdžiai, simbolinė Rytų civilizacijos "nuodėmė" – orientalizmas – pamažu išnyksta iš Vakarų socialinės teorijos (galbūt, ir iš ideologijos). Į pirmą vietą vėl iškyla politinis ir socialinis *grįžtamosios sklaidos* aspektas – nacionalizmas: "Negali stebinti tai, jog kai kurie iškilieji jaunesnės kartos socialinių mokslų teoretikai Amerikoje vietoj modernizacijos, kritinės teorijos ir pilietybės klausimų ėmė domėtis tapatybės ir nacionalizmo problemomis."¹⁸

Dar kartą rūpėtų pridurti, kad, remiantis funkcinės sklaidos samprata, nacionalizmas šiandieną jau laikomas esminiu tiek Rytų, tiek Vakarų civilizacijos komponentu. Be to, "nacionalizmas" ir kitos visuomenių funkcinės reikmės (demokratija, rinka, teisės sistema) neturi būti suprantamos kaip neišvengiamas linijinės evoliucijos padarinys. Aptariamasis sklaidos procesas pats savaime ir skiria, ir jungia: bet kuri iš minėtų AGIL posistemių bei atitinkamos sklaidos sferos (ekonomikos, teisės ar mokslo) gali atlikti tą pačią – viena vertus, suvaržymo, dominavimo ir netgi prievartos, kita vertus, palankių tarpusavio mainų – funkciją visuomenėje. Išsamesnis paaikškinimas būtų toks: socialinė ir kultūros sklaida yra *idealusis tipas*, o todėl specifinių socialinių sferų – teisės, ekonomikos, mokslo ir pan. – sklaida susijusi su *tikslingos* bei *sistemiškos* veiklos galimybėmis ir užmojais, o taip pat ir normatyviniais lūkesčiais – visų anksčiau suminėtu pilietinės visuomenės požymių ištekliais ir vidinėmis išgalėmis, kurias turi (arba kurių neturi) skirtingos visuomenės grupės. Visais šiais atvejais svarbiausios – jungimosi ir įsitraukimo – sąvokos kyla ne iš nusistovėjusių ir žinomų formų, bet iš istoriskai atsitiktinio *modernybės* santykio su dar neapibrėžtu *universalumo* supratimu naujajame tūkstantmetyje.

Kokia galėtų būti išvada? Be jokios abejonės, turint mintyse tradicinius, T. Parsono nagrinėtus "elementaraus veiksmo" pradus, būtų galima drąsiai sakyti, kad jie padeda geriau suprasti šiuolaikinio žmogaus reikšmių žodyną. Nepaisant to, turėtų būti aišku, kad sociologų pasirinkimas tarp naudos ar veiksmingumo kriterijaus ir "aukštesniųjų vertybių" kriterijaus

ne visada yra pakankamai pagrįstas – daug įdomių ir neatsakytų klausimų lieka tokioje analizėje. Pati socialinės ar politinės galios samprata šiandieną remiasi ne tik medžiaginiais veiksniais, bet ir skirtingomis, įvairiapusėmis ir, galima sakyti, konfliktinėmis *socialinėmis reikšmėmis*, kurios yra priskiriamos šiems veiksniams. Panašios sandaros yra ir atnaujinimo arba modernizavimo procesai, kurie parodo turimus socialinius išteklius, esamų visuomenės sferų priešpriešas, daugiopas skiriamąsias reikšmes ir įstengia sugretinti individualiąsias kintančios modernybės ir bendrąsias visa apimančio istorijos proceso reikšmes.

Sudėtingesnis dalykas, kaip abu pastaruosius aspektus – ilgaamžę moderniosios kultūros istoriją ir, galbūt, visiškai naujo socialinio solidarumo motyvaciją – suderinti su moraliniu atnaujinimo idealu, *neracionalaus* socialinio veiksmo interpretacijomis. Beveik visais atvejais, kai kalbame apie naujo, racionaliai pagrįsto ir universalaus pažinimo, politinio bei socialinio patyrimo galimybes, iškyla ir moraliniai, ideologiniai, psichologiniai *identiteto* (žvelgiant moderniosios istorijos akimis – nacionalizmo) klausimai. Iš pažiūros, rodos, toks nesudėtingas šių klausimų mokslinis sprendimas neturi būti vienpusiškas. Tuo nesunku įsitikinti žvelgiant į T.Parsonso sociologijos projektą, kuris, sumaniai praskynęs kelią per painias skirtingų teorinių prielaidų pinkles, vis dėlto pernelyg užgožė neįprastus, individualius ir istoriškai atsitiktinius modernybės bruožus. Šiuokart pridurtina, kad sudarytos pagal linijinio evoliucionizmo pavyzdį griežtos, perdėm racionalios ir optimistiškos T.Parsonso prielaidos įteisino ir analitinę, ir empirinę – būtinumo ir atsitiktinumo santykio – problemą, kurią, matyt, dėl naujų istorijos poreikių bei jos raidos polinkių

įtraukė į savo apyvertą nūdienos sociologija. Ar imsime, pavyzdžiui, tokį holistinį sistemų junginį, kaip T.Parsonso teorija, ar individualistinių interakcionizmo atvejį, kaip H.Blumerio koncepcija, atsitiktinis veiksmas turėtų būti suprantamas kaip pastanga įvardinti kolektyvinę tvarką tam tikrų interpretacinių situacijų kontekste, kurio negali numatyti platesnės apimties teoriniai modeliai.

Tad tiksliau kalbėti ne apie išorinės socialinės sandaros suvaržymus, esančius už istoriškai atsitiktinio veiksmo ribų, bet apie simbolinius reiškinius, kurie atliepia vidinį laisvės patyrimą visuomenėje ir daugiau paiso asmenybės formavimosi principų. Visa tai rodo, kad asmens laisvė iš esmės priklauso nuo socialinių suvaržymų, o todėl negali būti supriešinama socialinėms jėgoms, kurios iš tikrųjų subrandina pačią asmenybę. Ir iš viso reikia pasakyti, kad laisvės problema yra simbolių struktūros ir istoriškai kintančio, kitaip sakant, atsitiktinio veiksmo sociologinė analizė.

Pagal Vakarų visuomenių raidos pavyzdį, kitaip tariant, “iš viršaus” modeliuojami atnaujinimo procesai nėra tolydūs ir vienodai pasikartojantys funkcijų sklaidos ir jungimosi pokyčiai, kaip buvo linkusios teigti 7-ojo dešimtmečio modernizacijos teorijos.* Kaip įprasta, sukuriamos tokios sąlygos, kurios gali ir stiprinti, ir griauti šiuolaikinės socialinės tvarkos pamatus. Turbūt neatsitiktinai socialiniai mokslai labiausiai domisi iš čia kylančiu anksčiau minėtos grįžtamosios sklaidos paradoksu: XXI a. demokratijos modelis gali gyvuoti tik nepaliaujamai kurdamas funkcinio požiūriu naudingus socialinius konfliktus tarp institutų, vertybių ir normų. Žinoma, tokie konfliktai gali būti tik simbolinės puošmenos, kurias sukuria tariamai moderni, pamėgdžiojanti kalba, nusižiūrėjusi į gausius Vakarų modernybės bruožus. (Beje,

* Kryptingos ir laipsniškai kintančios sudėtingumo atžvilgiu funkcijų sklaidos samprata yra būdinga klasikinei evoliucionizmo krypties sociologijoje ypatybė. E.Durkheimio *struktūrinės sklaidos* sąvoka apėmė ne tik ekonominius bei socialinius institutus, bet ir struktūrinį simbolių skaidymąsi. T.Parsonso neoevoliucionizmo koncepcijoje struktūrinė sklaida yra kryptingas procesas, kurį galima apibūdinti iš pažiūros, rodos, tokia nesudėtinga schema (“iš - į”), turinčia savo pradinį atskaitos tašką, t.y. “vientisą” arba “beveik vientisą” sandarą ir vėliau atsirandančią “sudėtingą” arba “labai sudėtingą” sandarą. Turbūt neatsitiktinai, kalbant apie sklaidą visose gyvose sistemose, nurodomas *binarinis* principas (konkretaus vieneto arba posistemės dalijimasis į du specializuotus, tarpusavyje *sistemiskai* susijusius, vienetus), kuris ir sukuria sistemos padalinių skirtumus. T.Parsonso įžvalgiai pastebėta, kad itin svarbios sociologijoje – sklaidos ir jungimosi – sąvokos nuo H.Spencerio laikų glaudžiai susijusios su biologijos mokslu. (Parsons T. *Comparative Studies and Evolutionary Change*. In: Parsons T. *Social Systems and the Evolution of Action Theory*, New York: The Free Press, 1977, p. 282.)

žinant, kad modernizaciją reikėtų laikyti istoriškai atsitiktine ne tik ekonominių, bet ir politinių, kultūros ir kitų modernybės institutų sklaida, pirmiausia reikia paminėti teisės, mokslo ir darbo etikos sferas, kurių “modernumas” kelia daugiausia abejonių, kalbant ir apie Lietuvoje vykstančius struktūrinės sklaidos procesus.) Visa tai leidžia nė kiek neperdedant teigti, kad daugiausia reikėtų kalbėti apie varžančią *nediferencijuotos* socialinės aplinkos įtaką, kuri, smarkiai keičiantis visai socialinei struktūrai, neretai sukelia anomiškus padarinius.

Krinta į akis, kad šiuolaikinis žmogus daug ryžtingiau siekia atmesti *nediferencijuotos* kolektyvinės galios pavyzdžius, kurie varžo asmens pasirinkimą. Taigi socialinių sistemų tęstinumas XXI -ame šimtmetyje *kiekvieną akimirką* (perfrazuojant gerai žinomą E.Renano “kasdienio plebiscito” sampratą) priklauso nuo žmogaus veiksmo: tikslo įgyvendinimas negali būti atskirtas nuo tikslo formavimosi procesų. Atsakymas tegali būti vienas – iki šiol padaryta labai nedaug, kad žmogus įstengtų tinkamai prižiūrėti socialinę aplinką, o kartu ir savo paties gyvenimo patyrimą kaip sistemišką visumą. Toks patyrimas iš principo negali būti menkesnis už itin svarbius socialinės struktūros pokyčius.

Šiame straipsnyje apžvelgtos pagrindinės problemos ir dažniausiai vartojamos J.Alexanderio sociologijos sąvokos. Palikęs nuošaly atskirų teorinių kryptių nesutarimus, J.Alexanderis imasi svarstyti tokio sociologijos projekto variantą, kuris apimtų įvairius besivaržančių teorijų aspektus. Apie “teorinio jungimosi” galimybes prašneka dar 8-ame dešimtmetyje, kai iš esmės buvo pradėta kritikuoti bendroji kultūros koncepcija ir nepaprastai svarbi šios koncepcijos dalis – normoms ir vertybėms priskiriama *socialinės priežiūros* funkcija, kurią šiuolaikinės socialinės teorijos pradininkas T.Parsonsas itin pabrėžė, kurdamas savo veiksmo teoriją.

Vienas iš svarbiausių metodologinių naujosios kritikos atramos taškų – tai požiūris, kad vertybių ir normų veiksniai neturi būti laikomi apriorinėmis, t.y. išankstinėmis žmonių elgesio

taisyklėmis, kad daug aktualiau yra pagrįstai aprašyti ir įvertinti konkrečius – sąveikos, pašnekesio, skirtingos interpretacijos – variantus, kurie atsiranda dėl nevienodo tų pačių normų supratimo.

J.Alexanderis, turėdamas prieš akis utilitarizmo (“racionalaus veiksmo”) ir Parsonso (“normatyvinio veiksmo”) pavyzdžius, siekia lanksčiau įvertinti teorinės analizės galimybes, kad idealusis modelis neliktų vien sustabarėjusi schema, o pagrįstai būtų gretinamas su tikrove. Vengdamas analitinių sąvokų priešpriešos, jis nesiriboja vien tik *priemonių/tikslų* modeliu, kuris dažnai reikalauja dirbtinai pritempti kultūros faktus prie savo “teleologinės” schemas. Šiuo atžvilgiu verta dėmesio J.Alexanderio formuluojama *veiksmo aplinkybių* (*environments*) samprata. Veikiančiojo žmogaus esamų aplinkybių suvokimas dar iki veiksmo apima vienokias arba kitokias socialinės tvarkos sąvokas. Vadinasi, minėtos veiksmo aplinkybės nėra visiškai neutralus veiklos objektas, kurį pagal teorinio modelio reikalavimus leistina atskirti ir perkelti “anapus” žmogaus veiksmo kartu su numanoma *tikslų* samprata. Ne visada paprasta įvardyti svarbų dalyką – kad veiksmai iš anksto yra sužadinami žmonių sąmonėje. Tikslų įvardijimas yra prasmingas ten, kur, be normų ir vertybių direktyvinio vaidmens, dar apima naujus, skirtingus tikrovės aspektus ir jutiminę aplinkybių savivoką.

Reikia pripažinti, kad J.Alexanderis nesukūrė visa apimančios teorijos. Jo paties teigimu, neofunkcionalizmas yra mąstymo kryptis, bet ne išplėtotą teoriją. Savo darbuose jis bando pagrįsti platesnę teorinės analizės sampratą, kuri apima tiek vertybių bei normų, tiek ekonomikos išteklių bei politinių interesų veiksnius. Tai rodo tikslingas J.Alexanderio pastangas užkirsti kelią vienpusiškam socialinių reiškinių nagrinėjimui.

Išnašos

- ¹ Cit. iš: Mullan B. *Sociologists on Sociology* (Anthony Giddens). London & Sydney: Croom Helm, 1987.
- ² Alexander J. The Dialectic of Individuation and Domination: Weber's Rationalization Theory and Beyond. In: *Structure and Meaning. Relinkink Classical Sociology*. New York: Columbia University Press. 1995, p.71.
- ³ Alexander J. On the Centrality of the Classics. In: *Structure and Meaning*, p.15.
- ⁴ Norkus Z. I.Kantas. T.Parsonsas ir postpozityvizmas socialinėje teorijoje. –Problemos,1997/51, p.17.
- ⁵ Alexander J. Theoretical Logic in Sociology. Vol. 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies. London: Routledge & Kegan Paul, 1982, p. 5.
- ⁶ Ten pat, p. 92
- ⁷ Alexander J. Social Structural Analysis: Presuppositions, Ideologies, Empirical Debates. In: *Action and Its Environments: Toward a New Synthesis*. New York: Columbia University Press, p. 36.
- ⁸ Alexander J. *Twenty Lectures: Sociological Theory Since World War II*, New York: Columbia University Press, 1987, p.23-24.
- ⁹ Alexander J. *Theoretical Logic in Sociology*. Vol. 1, p. 65.
- ¹⁰ Alexander J., Giesen B. From Reduction to Linkage: The Long View of the Micro-Macro Debate. In: *Action and Its Environments*, p. 78-79.
- ¹¹ Parsonsas T. Socialinio veiksmo struktūra. - Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1997/1, p. 43.
- ¹² Collins R. *Theoretical Sociology*. San Diego, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1988, p. 73.
- ¹³ Alexander J. Core Solidarity, Ethnic Outgroups, and Social Differentiation. In: *Action and Its Environments*, p. 78-79.
- ¹⁴ Parsons T. *The Social System*. New York: The Free Press, 1951, p. 39.
- ¹⁵ Alexander J. Social Structural Analysis: Presuppositions, Ideologies, Empirical Debates. In: *Action and Its Environments*, p. 25.
- ¹⁶ Alexander J. Culture and political crisis: "Watergate" and Durkheimian sociology. In: *Durkheimian sociology: cultural studies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 218.
- ¹⁷ Tiryakian E. From Durkheim to Managua: revolutions as religious revivals. In: *Durkheimian sociology: cultural studies*, p. 45.
- ¹⁸ Alexander J. Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the "New World" of "Our Time". – *Zeitschrift für Soziologie*, Jg. 23, Heft 3, Juni 1994, p. 188.